

УДК 551.4 : 502.4

СТАН ОХОРОНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК НЕЖИВОЇ ПРИРОДИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ “ГУЦУЛЬЩИНА”

В. Брусак, Р. Кобзяк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Описано особливості геолого-геоморфологічної структури національного природного парку “Гуцульщина” та наведено перелік і комплексну оцінку пам'яток неживої природи парку (геологічних відслонень, скель, кам'яних розсіпів, озер, водоспадів, мінеральних джерел).

Ключові слова: пам'ятки неживої природи, геологічні відслонення, скелі, мінеральні джерела, національний природний парк “Гуцульщина”.

У 2002 р. в Косівському р-ні Івано-Франківської обл. на площі 32 271 га для збереження, відтворення й ефективного використання природних комплексів та об'єктів Покутсько-Буковинських Карпат створено національний природний парк (НПП) “Гуцульщина”. На новостворений НПП, як і на всі національні парки України, покладається виконання таких головних завдань: 1) збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів; 2) створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів; 3) проведення наукових досліджень природних комплексів та їхніх змін за умов рекреаційного використання, розробка наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів; 4) проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

Важливою складовою природи Покутсько-Буковинських Карпат є пам'ятки неживої природи: геологічні відслонення, палеонтологічні рештки, окремі мальовничі форми рельєфу (скелі, горби-останці, каньйони, водоспади та ін.), озера, мінеральні й прісні джерела тощо. Пам'ятки неживої природи поряд з об'єктами живої природи (видами флори і фауни, рослинними угрупованнями і зоокомплексами) є головними об'єктами охорони НПП. Значимість пам'яток неживої природи в національних парках полягає у тому, що вони мають наукову, культурно-історичну, естетичну, освітню (дидактичну), рекреаційну (спортивно-туристичну) та екологічну цінність. Власне всі ці властивості пам'яток неживої природи в комплексі дають їм змогу виконувати функції, які гармонійно вписуюся в головні завдання НПП – природоохоронні, рекреаційно-туристичні, науково-дослідні та екоосвітні.

У науковій літературі традиційно сформувалось розуміння пам'яток неживої природи тільки як *геологічних* [2, 3], що охоплюють суто геологічні та геоморфологічні й гідрологічні об'єкти. Зокрема, у першому в Україні путівнику-довіднику “Геологические памятники Украины” [2] *геологічні пам'ятки* розділено за *предметним принципом* на такі типи: 1) стратиграфічний і геохронологічний, 2) мінералого-петрографічний, 3) па-

леонтологічний; 4) тектонічний; 5) геоморфологічний, 6) мальовничий. До шостої групи введено переважно скелі, які мають особливу культурно-естетичну цінність. Отже, у цій класифікації чітко не витримані класифікаційні принципи, як, зрештою, і в інших класифікаціях геологічних пам'яток природи, в яких часто в одній схемі поєднано форми рельєфу екзогенного і космогенного генезису та об'єкти, що утворилися внаслідок прояву ендегенних сил.

За предметним принципом розроблено також класифікацію геологічних пам'яток для території Російської Федерації. Автори класифікації запропонували розрізняти серед геологічних пам'яток природи монотипні й політичні та класифікували їх на такі типи: 1) стратиграфічний, 2) палеонтологічний, 3) мінералогічний, 4) рудно-петрографічний, 5) геохімічний, 6) сейсмічний, 7) тектонічний, 8) космогенний, 9) геоморфологічний, 10) криогенний, 11) гідролого-гідрологічний, 12) геотермічний, 13) історико-гірничо-геологічний [9].

Останніми роками для території України фахівці Центрального науково-природничого музею НАН України запропонували розширену класифікацію геологічних об'єктів, що ґрунтується на предметному принципі. Зокрема, рекомендовано виділяти такі типи геологічних об'єктів: 1) стратиграфічний, 2) палеонтологічний, 3) мінералогічний, 4) петрографічний, 5) тектонічний, 6) вулканічний, 6) геоморфологічний, 7) спелеологічний, 8) геохронологічний, 9) космогенний, 11) гідролого-гідрологічний, 12) історико-гірничопромисловий, 13) гляціологічний, 13) узбережно-аквальний, 15) музейно-колекційний [3].

Географи пропонують частину пам'яток природи, що представлені різними формами рельєфу, розглядати як суто *геоморфологічні* [1, 5, 6, 11]. Аналіз літератури засвідчує, що сьогодні склались такі підходи до класифікації геоморфологічних пам'яток: змістовний та за науково-пізнавальною значимістю [1, 4, 5], генетичний, за призначенням та за розмірами [11]. Дві останні класифікації досить стрункі, оскільки побудовані за чіткими принципами – відповідно, походження форм рельєфу та площа об'єктів.

За *генезисом* геоморфологічні об'єкти пропонують об'єднати у такі групи генетично однорідних форм рельєфу: 1) тектонічні, ерозійно-тектонічні, структурні, 2) вулканічні, 3) псевдовулканічні, 4) денудаційні, 5) гравітаційні, 6) флювіальні, 7) карстові (вапнякові та гіпсові), 8) суфозійні, 9) льодовикові (гірські, давньоматерикові), 10) еолові (давні, сучасні), 11) морські, лиманні, лагунні, 12) біогенні, 13) антропогенні (сучасні, давні) [11].

Пам'ятки рельєфу за *призначенням* можна класифікувати на такі групи: ландшафтно-пейзажні, науково-пізнавальні, історичні, археологічні. За *розмірами* пропонують виділяти три комплекси: 1) великі об'єкти – площею понад 10 га (групи генетично однорідних форм рельєфу), 2) середні – від 1 до 10 га (форми рельєфу, літоморфогенетичні та тектонічні елементи), 3) дрібні – до 1 га (мезо- і мікроформи рельєфу) [11]. Останніх геоморфологічних об'єктів найбільше.

Серед геоморфологічних пам'яток за *змістовним* (традиційно історико-генетичним) принципом рекомендують виділяти морфогенетичну (морфоструктурні та морфоскульптурні), вікову (реліктові й сучасні) та пейзажну групи об'єктів, а за *науково-пізнавальною значимістю* – типові й унікальні об'єкти типологічного та регіонального рівня [1]. Найбільший практичний інтерес, зокрема, з природоохоронного, дидактичного та рекреаційно-туристичного погляду, становлять морфогенетичні різновиди геоморфологічних об'єктів [6]: скелі та скельні комплекси, скелясті горби, виступи й уступи, печери і поверхневі карстові форми (понори, лійки, “сліпі долини”), каньйони,

горби-останці й визначні вершини, водоспади і порожисті ділянки річок, вулканічні (кратери, кальдери, неки, дайки тощо) та псевдовулканічні форми рельєфу, промоїни, яри, балки й інші ерозійні форми, антропогенні форми рельєфу (оборонні вали, кургани-могильники, давні кар'єрні розробки тощо).

Наведені вище підходи та класифікації геологічних пам'яток, з якими найчастіше ототожнюють усі пам'ятки неживої природи, свідчать про певні проблеми щодо вибору та дотримання принципів їхньої класифікації. Під *пам'ятками неживої природи* ми розуміємо геологічні, геоморфологічні та гідрологічні об'єкти, особливості класифікації яких розглянемо окремо. З огляду на це очевидною є проблема впорядкування класифікації пам'яток неживої природи, тобто проблема теоретико-методичного плану в охороні неживої природи.

Інша практична проблема – потреба узагальнення відомих та здобуття нових даних про пам'ятки неживої природи для конкретної території, зокрема, НПП “Гуцульщина” та наступна їхня комплексна оцінка для наукового, дидактичного (природ-ничопізнавального), рекреаційного використання.

Наша мета – узагальнення даних про пам'ятки неживої природи на території НПП “Гуцульщина”, їхня оцінка та класифікаційне впорядкування. Для дослідження використано дані про геологічні пам'ятки в регіоні, наведені у працях “Геологические памятники Украины” [2], “Природно-заповідний фонд Івано-Франківської області” [12], В. Даниша “Заповідні геологічні об'єкти Гуцульщини” [4], регіональному узагальненні щодо охорони геоморфологічних об'єктів в Українських Карпатах [6] та результатах власних польових досліджень, проведених у 2004–2005 рр. на території НПП “Гуцульщина”. Щоб зрозуміти особливості поширення та різнобічної цінності пам'яток неживої природи, схарактеризуємо геолого-геоморфологічну будову “наймолодшого” в Українських Карпатах НПП.

НПП “Гуцульщина” є оригінальним заповідним об'єктом серед національних парків Українських Карпат, оскільки лише в його межах поєднані передгірні височинні та низько- і середньогірні ландшафти Покутсько-Буковинських Карпат. Геоструктурно національний парк розташований у місці зчленування Внутрішньої зони Передкарпатського прогину та Зовнішньої (Скибової) антиклінальної зони Карпат. Зовнішня межа Внутрішньої зони прогину проходить з північного заходу на південний схід по лінії Делятин–Косів–Кути і визначений лінією насуву Карпат на міоценові відклади прогину [7, 8, 10, 13]. Ця межа досить чітко простежена в рельєфі у вигляді так званого берега Карпат, що виразно піднімається уступом заввишки 150–250 м над Передкарпатською височиною.

На південному заході Внутрішньої зони прогину виділяють Бориславсько-Покутську підзону, представлену складками з товщі переважно флішових порід Карпат, які повністю зірвані з основи і насунуті на моласові відклади прогину. Самі складки не подібні до типових “скиб” – розірваних складок, що поширені у межах Бескидів і Горганів у Скибовій зоні Карпат. Складки на території Покуття – це лінійно витягнуті, паралельні, вузькі антиклінали, з досить широкими синкліналями. Внутрішні складки збудовані з порід верхньої крейди, а крила – з порід палеогену. У межах НПП та його ближніх околиць виділяють п'ять антиклінальних складок: Кам'янистого, Карматури, Брусного, Плоского і Максимця, а також одну неповну складку – Рожен. Усі вони виразно виражені у рельєфі. Перелічені складки починаються по лінії Яблунів–Космач і простягаються в південно-східному напрямі.

На крайній південний захід Косівського району заходить частина Скибових Карпат, що складається з лінійно витягнутих і насунутих одна на одну з південного заходу на північний схід асиметричних скиб. Фронтальні частини скиб складені шарами твердих порід стрийської (коньяцький ярус верхньої крейди) та ямненської (верхній палеоцен) світ. На територію району заходить лише Орівська скиба, ширина якої від 8–10 км (біля с. Текуча) до 3–4 км (біля перевалу Буковець) [8].

На Передкарпатті прогин виповнений моласовими відкладами міоцену, якими складені вирівняні межиріччя і лише антикліналь Слободи-Рунгурської утворює тут екзотичний низькогірний рельєф. Антикліналь є висунутим на північ “глибинним” складчастим елементом Карпат, що оточений моласовими відкладами. В ядрі Слободи-Рунгурської антикліналі на денну поверхню виходять еоцен-олігоцені відклади, а крила складені конгломератами воротиської серії (верхній егерій-карпатій) .

Знання геологічної будови регіону дає змогу виділити й оцінити типові та унікальні геологічні об’єкти, які мають як суто наукове, так і природно-пізнавальне значення. Рельєф, що є результатом взаємодії внутрішніх та зовнішніх сил, є матеріальною основою виділення геоморфологічних об’єктів. Йому також властива естетична цінність, що підвищує його роль у розвитку рекреаційно-туристичної сфери новоствореного НПП “Гуцульщина”.

Рельєф Покутсько-Буковинських Карпат та передгір’я в межах території НПП досить складний та різноманітний. Специфічні Покутські складки є структурною основою гірських хребтів, у межах яких простежуються виходи на поверхню глибинних елементів будови цієї оригінальної частини Внутрішньої зони Передкарпатського прогину. На своєрідність рельєфу НПП, крім тектонічних структур, значно впливає і літологічний склад гірських порід. Зокрема, тверді й масивні ямненські пісковики палеоцену утворюють у рельєфі урвисті схили, гострі скелясті гребені та вершини хребтів. Натомість більша частина розрізу флішових порід еоцен-олігоцену, піддатливіша до денудації, сприяє утворенню пологих схилів хребтів та інших мезоформ рельєфу з плавними обрисами.

Поєднання на порівняно невеликих ділянках НПП різноманітних форм рельєфу зумовлює їхню високу естетичну та дидактичну цінність, що сприяє винятково високій рекреаційній привабливості окремих ділянок парку. Рекреаційну привабливість підсилює наявність на таких ділянках дрібніших форм рельєфу, зумовлених впливом різних екогенних процесів: руслової і яркової ерозії, обвалів тощо. Особливо мальовничими і рекреаційно привабливими є каньйоноподібні ділянки річкових долин з водоспадами, окремі скелі та скельні комплекси, гребені гірських хребтів з кам’яними розсипищами.

НПП “Гуцульщина” розташований у двох геоморфологічних областях: Передкарпаття (підобласть Покутсько-Буковинського Передкарпаття) та підобласті Покутсько-Буковинських Карпат області Зовнішніх (Скибових) Карпат [13]. У межах цих геоморфологічних регіонів представлені форми рельєфу різних типів – від акумулятивних рівнинних до тектонічно-ерозійних гірських. Межа між геоморфологічними областями проходить по підшві виразного уступу між краєм Карпат та височиною Передкарпаття. До першої області на цій території належать такі геоморфологічні райони і підрайони (див. рисунок).

Район *Покутської скульптурної височини*, що розміщений у Передкарпатському прогині, складений моласовими відкладами неогенового віку [10]. Особливістю будови Передкарпатського прогину на території НПП є поширення конгломератів і глин покутської серії. Вздовж краю Карпат простежено слобідські екзотичні конгломерати

(знаходяться у межах гір) і піщано-глинисті добротівські верстви. Денудаційна поверхня, що зрізує міоценові відклади, перекрита товщами пліоценових і четвертинних глин, галечників, суглинків. Поверхня річкових терас підстелена товщею жовто-бурих глин і лесових суглинків, у якій трапляються карпатські галечники. Корінний цоколь передгір'їв у межах сучасних і давніх долин похований під відкладами карпатських рік. Гідромережа Покутської височини, як і всього Покуття, у пліоцені–середньому плейстоцені мала інший вигляд.

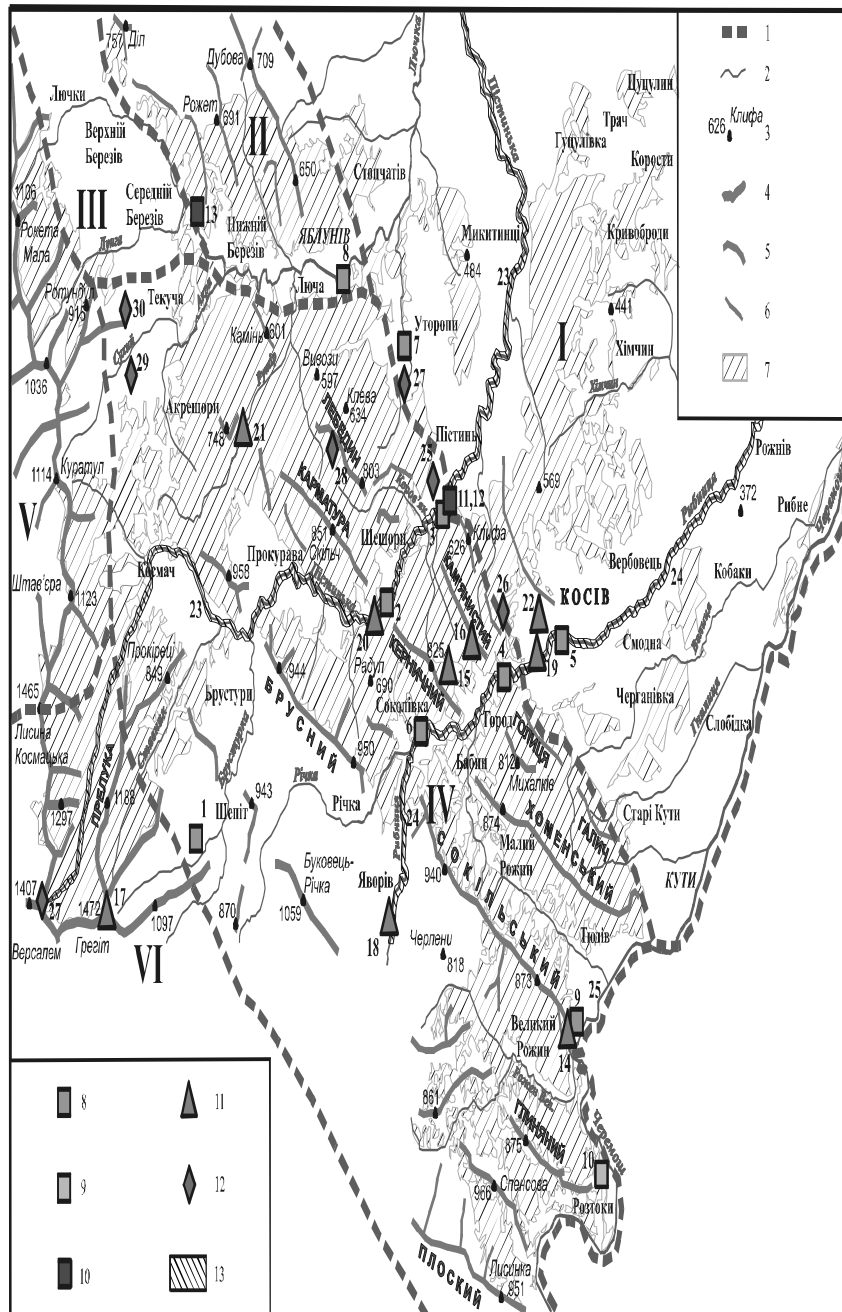
За деякими відмінностями в морфології, походженні, характері сучасних геоморфологічних процесів височину поділяють на два геоморфологічні підрайони: Косівську передгірну височину і Припрутську височину [7]. Північна частина території НПП охоплює Косівську передгірну височину, що розміщена біля краю Покутських Карпат. Тут переважні абсолютні висоти коливаються в межах 400–500 м. Біля краю гір трапляються вирівняні ділянки (педименти) на відносних висотах 120–150 м. На межиріччі Рибниці–Черемошу простежуються сліди днів давніх річкових долин. Важливу роль у формуванні рельєфу височини відіграли стійкі до розмиву пістинські конгломерати, на яких сформувалися строкати за літологічним складом елювіально-делювіальні відклади потужністю 1–3 м.

Район структурного *Слобода-Рунгурського низькогір'я* відповідає однойменній брахіантиклінальній складці насунутій на солоні глини передгір'я. В середній частині низькогір'я денудація відпрепарувала ядро структури з еоценовими пісковиками. В цілому низькогір'я має інверсійний рельєф, оскільки найбільші підняття приурочені до крил антикліналі, де відслонені слобідські конгломерати і добротівські верстви [10]. Максимальні абсолютні висоти тут досягають 766–780 м, а відносні перевищення – 250–300 м. Пригребенева частина низькогір'я представлена вузькою смугою пологови пуклої поверхні. Північно-східні схили низькогір'я крутіші, що пов'язано зі структурними особливостями – північно-східне крило антикліналі круте, підвернуте [7]. Крутість схилів різко зростає (до 30–35) у долинах потоків і зворах. У межі району заходить тільки незначна північно-західна частина НПП. Слобода-Рунгурське низькогір'я від низькогір'я Покутських Карпат відокремлене Ославською поздовжньою долиною.

Ославську поздовжню долину з денудаційно-ерозійним рельєфом розгядають як складову частину (південний підрайон) *Прут-Люцької височини*, що оточує Слобода-Рунгурське низькогір'я [7]. Структурно зниженню відповідає Ославська синкліналь. Переважну площу в межах підрайону займають вирівняні денудаційні поверхні – педименти, які утворилися внаслідок відступання схилів власне Карпатського крайового і Слобода-Рунгурського низькогір'їв. Відслонення добре обкатаного галечника в районі с. Білі Ослави дає підстави передбачити у межах поздовжньої долини давню долину досить великої річки [7]. Для цієї території характерний інтенсивний розвиток площинного змиву, лінійного розмиву і зсувних процесів, активність яких пов'язана з більшою тектонічною рухливістю не тільки прилеглої до Карпат смуги, а й антиклінального підняття Слободи-Рунгурської.

У межах підобласті Покутсько-Буковинських Карпат, яку поділяють на Покутські та Буковинські Карпати, відокремлені долиною р. Черемош, виділяють чотири геоморфологічні підрайони. Територія НПП “Гуцульщина” є в межах Покутських Карпат, у складі яких виділяють два геоморфологічні райони [8, 10]: Покутського низькогір'я і Покутського середньогір'я.

У підрайоні *низькогірного рельєфу Покуття* розташована головна частина території НПП. У межах Покутської морфоструктури низькогір'я утворюють шість хребтів, які

Пам'ятка неживої природи НПП "Гуцульщина": 1 – межі геоморфологічних районів і підрайонів; 2 – річки; 3 – головні вершини, їхні висоти та назви. Висота гірських хребтів, м: 4 – понад 1 000, 5 – 700–1 000; 6 – до 700; 7 – територія НПП "Гуцульщина". Геологічні пам'ятки природи: 8 – стратиграфічні; 9 – палеонтологічні; 10 – мінерало-петрографічні; 11 – геоморфологічні пам'ятки природи. Горизонтальні лінії: 12 – мало-плоскі; 13 – великоплоскі. Геоморфологічні підрайони: 1 – Покутська скульптурна височина; 2 – Структурне Слобода-Рунгурське низькогір'я; 3 – Ославська поздовжня долина; 4 – Низькогірний рельєф Покутських Карпат; 5 – Запрутські Карпати; 6 – Середньогірний рельєф Покутських Карпат.

простягаються з північного заходу на південний схід і пов'язані з відпрепарованими денудацією ядрами антиклінальних складок. Хребти відповідають зонам твердих порід іноцерамової та ямненської серій. Абсолютні висоти вершин гірських хребтів біля краю гір перевищують 800 м, у глибині вони досягають 1 000–1 060 м. Долинна мережа Рибниці та Пістинки в цілому суперечить зональності структури і є епігенетичною (у минулому консеквентною). Низькогірні хребти, що розчленовані річковими долинами на короткі відрізки, мають пологі схили і м'які обриси. Субсеквентні відрізки долин річок приурочені переважно до манявської світи [10].

Підрайон *середньогірного рельєфу Покуття* займає внутрішню частину підобласті й приурочений до звуженої смуги лусок. На територію НПП середньогірний рельєф заходить лише невеликою частиною у крайній південно-західній частині парку. Амплітуда висот уздовж гребенів хребтів незначна. Хребти набувають виразної асиметричності. Абсолютні висоти середньогір'я досягають 1 472 м (г. Грегит). У розширених ділянках долини Черемошу добре виражено п'ять терас [10], а в зонах поширення крейдового флішу і ямненських пісковиків виникли глибокі ущелини зі стрімкими і скелястими схилами.

Головна частина території НПП "Гуцульщина" розташована в гірській частині Косівського району, у межах якої сконцентрована лєвова частка (24 з 33) природно-заповідних об'єктів району, що існували до створення національного парку (див. таблицю). У межі території парку, який охоплює лише лісові угіддя, повністю або частково ввійшли 16 об'єктів, які мали заповідний статус пам'яток природи, заповідних урочищ і заказників. Власне частина визначних пам'яток неживої природи регіону перебуває під охороною у формі таких природно-заповідних категорій, як геологічні та гідрологічні заказники і пам'ятки природи.

Різноманіття геолого-геоморфологічної будови НПП зумовлює розподіл пам'яток неживої природи в межах парку та на прилеглих територіях за змістом у різні класифікаційні групи. Всі пам'ятки неживої природи можна розділити на три типи: геологічні, геоморфологічні та гідрологічні, відповідно до того, що є головним об'єктом їхньої цінності для охорони. Геологічні пам'ятки природи – це цінні геологічні відслонення, палеонтологічні об'єкти тощо, геоморфологічні – форми рельєфу різного генезису, а гідрологічні – водні об'єкти. Зазначимо, що окремі пам'ятки мають комплексну цінність, зокрема, як геоморфологічні та гідрологічні об'єкти.

Структура природно-заповідного фонду Косівщини [12]

Територія	Заказники			Пам'ятки природи			Заповідні урочища	Дендрологічні парки	Усього
	ландшафтні	лісові	гідрологічні	ботанічні	геологічні	гідрологічні			
Косівський адміністративний район	2	2	2	9	6	5	5	2	33
У межах НПП "Гуцульщина"	2	1	2	4	-	2	5	1	16
У межах Покутських Карпат	2	2	2	3	5	5	5	-	24

Особливу увагу треба звернути на геоморфологічні пам'ятки природи, не виділені як окрема категорія в структурі природно-заповідного фонду України, а перебувають під охороною головню як геологічні, рідше гідрологічні пам'ятки природи та геологічні й гідрологічні заказники, а також є в складі комплексних пам'яток природи і ландшафтних заказників. Не виняток з цього правила і НПП "Гуцульщини", на території якого об'єкти, що мають цінність як оригінальні геоморфологічні утворення, охороняють у складі ландшафтних, лісових і гідрологічних заказників, гідрологічних пам'яток природи чи заповідних урочищ.

Цінними геоморфологічними утвореннями є ділянки русел річок Рибниці і Пістинки як фрагменти типових гірських і передгірних річок, які охороняють у вигляді гідрологічних заказників "Річка Рибниця з прибережною смугою" (1 080 га) і "Річка Пістинка з прибережною смугою" (850 га). У межах цих заказників є дрібніші за розмірами, але надзвичайно естетично цінні об'єкти – водоспади, що перебувають під охороною як гідрологічні пам'ятки природи "Шешорський водоспад" (0,5 га), "Косівський Гук" (1 га). Фрагмент типового для Покутсько-Буковинських Карпат середньогірного хребта з кам'яними розсипами та найвищою вершиною НПП – г. Грегит (1 472 м), перебувають під охороною у складі ландшафтного заказника "Грегит" (310 га). Унікальне озеро зсувного походження Лебедин завглибшки до 11 м охороняють у межах заповідного урочища "Лебедин" (44,5 га).

Детальніше схарактеризуємо зміст та класифікаційні особливості геологічних, геоморфологічних і гідрологічних (гідролого-гідрогіологічних) пам'яток природи та їхню поліфункціональну цінність.

Геологічний тип пам'яток природи на підставі наведених вище класифікацій [2, 3] пропонуємо поділяти на такі групи: стратиграфічні й геохронологічні, тектонічні, палеонтологічні, мінералого-петрографічні.

Під *стратиграфічними* і *геохронологічними* пам'ятками розуміють виходи на денну поверхню гірських порід, характерних для певного геологічного віку [2]. До цих пам'яток належать стратиграфічні розрізи (стратотипи) – еталонні розрізи відкладів різного літолого-фаціального складу певного віку. Стратиграфічні розрізи є цінними передусім з наукового погляду як основа всіх геологічних побудов і узагальнень, а також з природно-пізнавального (дидактичного).

Тектонічні пам'ятки – це виходи на денну поверхню гірських порід, у яких простежуються сліди рухів земної кори (складки, розломи, скиди, насуви) та процесів вулканічної діяльності (згаслі вулкани, інтрузії) [2]. Такі об'єкти допомагають висвітлювати особливості геологічної будови певної конкретної ділянки чи регіону загалом, є цінними з наукового і практичного погляду (зокрема, для геологорозвідувальних робіт), а також з природно-пізнавального та естетичного.

Палеонтологічні пам'ятки – це виходи на денну поверхню гірських порід, у яких простежуються залишки викопної флори і фауни, що є безпосередніми індикаторами належності відкладів до конкретного геологічного часу і свідчать про певні палеогеографічні умови [2, 4]. Палеонтологічні об'єкти є цінними передусім як основа наукових розробок фундаментального спрямування, а також важливі у дидактичному плані.

Мінералого-петрографічні пам'ятки – це відслонення особливо цікавих рідкісних або типових гірських порід для певного регіону, а також порід з рідкісними мінералами. Часто до пам'яток такого типу зачисляють історико-гірничопромилові об'єкти – сліди давніх розробок корисних копалин (кар'єри, шахти, свердловини).

Мінералого-петрографічні пам'ятки є цінними в природно-пізнавальному та історичному плані.

Геоморфологічний тип пам'яток природи об'єднує в собі форми земної поверхні, що утворились під впливом екзогенних процесів, тобто це форми рельєфу різного генезису. До геоморфологічних об'єктів належать скелі та скельні комплекси, горби-останці, окремі вершини, кам'яні розсипи, печери. Проблемним є питання водоспадів. Одні дослідники зачисляють їх до геоморфологічних об'єктів [2, 6], інші – до гідрологічних [4]. У практиці охорони природи водоспади розглядають як гідрологічні пам'ятки природи. На нашу думку, водоспади – це комплексні геоморфолого-гідрологічні пам'ятки, у яких головною є власне геоморфологічна складова. Геоморфологічні пам'ятки мають наукову, естетичну і дидактичну, а долини великих річок, масивні скелі й печери – також виняткову рекреаційну (спортивно-туристичну) цінність, оскільки їх можна використовувати, відповідно, для сплавання на байдарках, скелелазіння і спеліології.

Гідрологічний (гідролого-гідрогеологічний) тип об'єктів об'єднує пам'ятки, головним об'єктом охорони яких є водні маси. До такого типу об'єктів належать озера, витoki великих річок, джерела, виходи мінеральних вод тощо. Гідролого-гідрогеологічні пам'ятки мають наукову, естетичну і дидактичну, а мінеральні джерела – й лікувально-рекреаційну цінність.

Узагальнення наявних літературних даних [2, 4, 6, 12] та результатів власних досліджень дало нам змогу виділити 41 пам'ятку неживої природи в межах парку та на прилеглих територіях. Ці об'єкти головно розташовані у межах південної частини парку, що в гірській частині Покуття (див. рисунок). За змістом пам'ятки неживої природи пропонуємо зачислити до трьох різних груп (на рисунку нумерація об'єктів відповідає наведеній у переліку).

Геологічні пам'ятки природи

1. Стратотип шешорського горизонту (верхній еоцен) уздовж р. Пістинка в с. Шешори.
 2. Стратотип рибницького горизонту (нижній олігоцен) уздовж р. Рибниця в м. Косів.
 3. Стратотип пістинських конгломератів (неоген) уздовж р. Пістинка у с. Пістинь.
 4. Розріз верхньої частини косівської світи (неоген) уздовж р. Рибниця в м. Косів.
 5. Опорний перехідний розріз від олігоцену до міоцену у місці впадіння в р. Рибницю потоку річки в с. Соколівка.
 6. Відслонення соленосних глин калуської світи (неоген) уздовж потоку Кошелівка (басейн р. Лючки) у с. Уторопи.
 7. Розріз палеогену зі стратиграфічною незгідністю вздовж р. Лючки у смт Яблунів.
 8. Розріз палеогенового флішу вздовж р. Черемош в урочищі "Під Сокільським" біля с. Тюдів.
 9. Відслонення слобідських конгломератів у долині р. Лючки в с. Середній Березів.
- Перелічені стратотипи (1–9) належать до цінних з наукового і природно-пізнавального погляду стратиграфічних об'єктів.
10. Місце знахідки залишків мамонта на березі р. Черемош у с. Розтоки (цінний палеонтологічний об'єкт).
 11. Пістинські пісковики з молюсками у долині р. Пістинки (цінний палеонтологічний об'єкт).

12. Сліди розробки бурого вугілля біля с. Ковалівки – “Покутські терикони” (цінний мінералогічний об’єкт).

13. Пістинські вапняки у долині р. Пістинки (цінний петрографічний об’єкт).

14. Пістинські менілітові сланці у долині р. Пістинки (цінний петрографічний об’єкт).

Геоморфологічні пам’ятки природи

15. Блок відсідання (так звана гравітаційна тектоніка) на хребті Карматура (цінний морфоструктурний об’єкт).

16. Косівська гора зі специфічними формами звірювання (так звані сфінкси, кам’яні баби і гриби, гойдальні каміння) у м. Косів.

17. Скеля “Церковиця” на березі р. Рибниці у с. Яворів.

18. Вершина Грегит (1 472 м) з кам’яними розсипами (“Космацькі греготи”) – найвища вершина в НПП “Гуцульщина”.

19. Греготи на вершині Лисина Космацька (1 465 м).

20. Гребінь хребта Кам’янистий зі скельними виходами і хаотичним нагромадженням брил.

Перелічені об’єкти (16–20) є цінними з природо-пізнавального й естетичного погляду морфоскульптурними об’єктами.

21. Гребінь хребта Сокільський з численними скельними виходами (цінний з природо-пізнавального, естетичного і спортивно-туристичного (для скелелазіння) погляду морфоскульптурний об’єкт).

22. Камінь О. Новаківського в с. Космач (цінний в естетичному та історичному плані об’єкт).

Гідролого-гідрогеологічні пам’ятки природи

23. Гідрологічний заказник “Річка Рибниця з прибережною смугою” – відтинок типової гірської і передгірної річки.

24. Гідрологічний заказник “Річка Пістинька з прибережною смугою” – відтинок типової гірської і передгірної річки.

25. Річка Черемоз з прибережною смугою – відтинок типової гірської річки.

Перелічені пам’ятки (23–25) є цінними комплексними гідролого-геоморфологічними об’єктами у морфоструктурному і морфоскульптурному плані, а останній об’єкт (25) – також у спортивно-туристичному, зокрема, для сплавлення на байдарках і катамаранах.

26. Витоки р. Лючки біля с. Лючки (цінний з природно-пізнавального погляду об’єкт).

27. Витоки р. Пістинки біля с. Космач (цінний з природно-пізнавального погляду об’єкт).

28. Водоспад Шешорський Гук на р. Пістинці у с. Шешори.

29. Косівські водоспади (Великий Гук і Малий Гук) на р. Рибниці в м. Косів.

30. Водоспад Яблунівський на р. Лючка у смт Яблунів.

31. Водоспад Рушірський на р. Рушір між смт Яблунів і с. Космач.

32. Водоспад Яворівський Гук у с. Яворів.

Перелічені водоспади (28–31) є цінними з естетичного і природно-пізнавального погляду гідролого-геоморфологічними об’єктами.

33. Озеро Лебедин зсувного походження.

34. Мертве озеро на хребті Карматура, розташоване у зниженні пригребеневого блока відсідання.

Обидва озера є цінними з природно-пізнавального й естетичного погляду об'єкти.

35. Уторопські соленосні джерела – джерела хлоридно-натрієвих розсолів у с. Уторопи.

36. Пістинська соляна криниця у с. Пістинь.

37. Сірководневе джерело під г. Зіньків біля м. Косів.

38. Соляна криниця в с. Текуча.

39. Текучанське мінеральне джерело в урочищі Ямки біля с. Текуча.

40. Мінеральне джерело Дві сестри у долині потоку Рушовець.

41. Джерело Кричиста криниця біля м. Косів.

Перелічені мінеральні та соляні джерела (35–41) є цінними з природно-пізнавального і рекреаційного погляду.

Отже, пам'ятки неживої природи є цінними з наукового, культурно-історичного, естетичного, природно-пізнавального (дидактичного), рекреаційного (спортивно-туристичного) та екологічного поглядів об'єктами національних природних парків, оскільки сприяють виконанню парками їхніх наукових, дидактичних і рекреаційних функцій. Не виняток і наймолодший з національних парків Українських Карпат – НПП “Гуцульщина”.

Пам'ятки неживої природи за змістовним принципом (головним об'єктом їхньої цінності для охорони) можна розділити на три типи: геологічні, геоморфологічні та гідрологічні (гідролого-гідрологічні). На особливу увагу заслуговують геоморфологічні пам'ятки природи – форми рельєфу різного генезису, які перебувають під охороною як геологічні, рідше гідрологічні пам'ятки природи та геологічні й гідрологічні заказники, а також часто перебувають у складі комплексних пам'яток природи, ландшафтних заказників і заповідних урочищ.

НПП “Гуцульщина” є оригінальним заповідним об'єктом серед національних парків Українських Карпат, оскільки лише в його межах поєднані передгірні височинні та низько- і середньогірні ландшафти Покутсько-Буковинських Карпат. Геоструктурно національний парк розташований у місці зчленування Внутрішньої зони Передкарпатського прогину та Зовнішньої антиклінальної зони Карпат, які складені, відповідно, моласовими і флішовими породами.

З геоморфологічного погляду територія НПП є в межах п'яти геоморфологічних районів двох геоморфологічних підобластей – Покутсько-Буковинського Передкарпаття області Передкарпаття і Покутсько-Буковинських Карпат області Скибових Карпат. У рельєфі парку представлені форми різних типів – від акумулятивних височинних до тектонічно-ерозійних гірських (низько- і середньогірних). Характерна риса рельєфу парку – густе ерозійне розчленування, особливо його гірської частини. Особливістю передгірної частини парку є розташування північно-західної ділянки його території в межах Слобода-Рунгурського структурного низькогір'я і Білославської поздовжньої долини. Гірська частина НПП представлена головно низькогірним рельєфом Покуття і тільки крайня південно-західна його частина репрезентує середньогірний рельєф.

У межах НПП “Гуцульщина” та на прилеглих територіях є 41 пам'ятка неживої природи, зокрема, 14 геологічних, 8 геоморфологічних та 19 гідролого-гідрологічних, що розташовані переважно в гірській частині парку. Ці об'єкти повинні ввійти у заповідну зону НПП або в зону регульованої рекреації як ділянки особливо цінних комплексів з відповідним режимом охорони.

1. Брусак В.П., Зінько Ю.В. Географічні дослідження в заповідниках // Природничі дослідження на Розточчі: Зб. наук.-техн. праць. – Львів: Вид-во УкрДЛТУ, 1995. – С. 5–14.
2. Геологические памятники Украины: справочник-путеводитель / Коротенко Н.Е., Щирица А.С., Каневский А.Я. и др. – К.: Наук. думка, 1987. – 156 с.
3. Геологічні пам'ятки природи України: проблеми вивчення, збереження та раціонального використання / Грищенко В.П., Іщенко А.А., Русько Ю.О., Шевченко В.І. – К., 1995. – 60 с. Препринт НАН України, Центр. наук.-природн. музей; 95-1.
4. Даниш В. Заповідні геологічні об'єкти Гуцульщини // Історія Гуцульщини. Т. 4. – Львів: Логос, 1999. – С. 41–56.
5. Зінько Ю. Класифікація і територіальне планування природоохоронних геоморфологічних об'єктів // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1998. – Вип. 21. – С. 130–133.
6. Зінько Ю., Брусак В., Гнатюк Р., Кобзак Р. Заповідні геоморфологічні об'єкти Українських Карпат: структура, особливості поширення та використання // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: Матеріали міжнар. семінару присв. 90-річчю від дня народж. проф. П. Цися. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – С. 260–280.
7. Кравчук Я.С. Геоморфологія Передкарпаття. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. – 187 с.
8. Кравчук Я.С. Геоморфологія Скибових Карпат. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – 232 с.
9. Лапо А.В., Давыдов В.И., Пашкевич Н.Г. и др. Методические основы изучения геологических памятников природы России // Стратиграфия, геология, корреляция. – 1993. – Т. 1. – № 6. – С. 75–83.
10. Ляшук Б.Ф. Геоморфология Покутско-Буковинских Карпат: Автореф. дисс. ... канд. геогр. наук. – Львов, 1963. – 24 с.
11. Палієнко Е. Природоохоронна геоморфологія в Україні // Українська геоморфологія: стан і перспективи: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Львів: Меркатор, 1997. – С. 58–60.
12. Природно-заповідний фонд Івано-Франківської області: Реєстр-довідник / Сав'юк В.О., Масляк Г.О., Костик Г.М., Дмитра Н.В. – Івано-Франківськ, 1995. – 70 с.
13. Цись П.М. Геоморфологія УРСР. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1962. – 222 с.

ACTUAL CONDITION AND PERSPECTIVES UTILIZATION OF MONUMENTS OF NON-LIVING NATURE OF THE NATIONAL NATURAL PARK "HUTSULSHCHYNA"

V. Brusak, R. Kobzyak

*Ivan Franko National University of Lviv,
P. Doroshenko St., 41, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

Peculiarities are described of the geological and geomorphological structure of the National Natural Park "Hutsulshchyna" and a description is given of the monuments of non-living nature, i.e., geological exposures, rocks, rock dissolutions, lakes, waterfalls, mineral sources.

Key words: monuments of non-living nature, geological exposures, rocks, mineral sources, National Natural Park "Hutsulshchyna".

Стаття надійшла до редколегії 14.06.2007
Прийнята до друку 27.09.2007